

УДК 159.9:355

DOI <https://doi.org/10.32689/2663-0672-2021-2-8>

Олександр МАКАРЕНКО

доктор медичних наук, професор кафедри загальномедичних дисциплін, ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом», вул. Фрометівська, 2, м. Київ, Україна, індекс 02000 (makarenko@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6397-1539>

Олександр ХОДОС

практичний психолог, офіцер запасу Збройних сил України, просп. Повітрофлотський, 6, м. Київ, Україна, індекс 03168

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6271-4920>

Сергій КРАВЧУК

кандидат психологічних наук, практичний психолог, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, вул. Олеся Гончара, 55, м. Київ, Україна, 02000

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9061-449X>

Oleksandr MAKARENKO

Doctor of Medicine, Professor at the Department of General Medical Disciplines, Interregional Academy of Personnel Management, st. Frometivska, 2, Kyiv, Ukraine, postal code 02000 (makarenko@gmail.com)

Oleksandr KHODOS

Practical Psychologist, Reserve Officer of the Armed Forces of Ukraine, 6 Povitroflotskyi Avenue, Kyiv, Ukraine, postal code 03168

Serhii KRAVCHUK

Candidate of Psychological Sciences, Practical Psychologist of the State Emergency Service of Ukraine, st. Olesya Honchara, 55, Kyiv, Ukraine, postal code 02000

Бібліографічний опис статті: Макаренко О., Ходос О., Кравчук С. Психологічні прояви дезадаптації колишніх військових у цивільному житті. *Психологічне здоров'я*. 2021. Вип. 2 (7). С. 64–68. DOI: <https://doi.org/10.32689/2663-0672-2021-2-8>

Bibliographic description of the article: Makarenko, O., Khodos, O., Kravchuk, S. (2021). Psykhologichni proiavy dezadaptatsii kolyshnikh viiskovykh u tsyvilnomu zhytti [Psychological manifestations of maladaptation of ex-servicemen in civilian life]. *Psykhologichne zdorovia – Psychological Health*, 2 (7), 64–68. DOI: <https://doi.org/10.32689/2663-0672-2021-2-8>

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ ДЕЗАДАПТАЦІЇ КОЛИШНІХ ВІЙСЬКОВИХ У ЦИВІЛЬНОМУ ЖИТТІ

Анотація. Постановка проблеми. Стаття присвячена висвітленню проявів дезадаптації та адаптації колишніх військовослужбовців до цивільного життя, зазначені ймовірні перспективи з якими стикатиметься особистість у процесі соціалізації до нового, цивільного життя.

Формулювання мети дослідження. Зазначити сучасні погляди на роль та місце військового психолога у силових структурах, розкрити причини складнощів та перспектив пошуку шляхів вдосконалення психологічного супроводу військовослужбовців запасу.

Виклад основного матеріалу. Питання належної психологічної реабілітації військовослужбовців є підґрунтям вдалого вирішення проблеми дезадаптації вже колишнього військового у цивільне життя, у майбутньому. Ми не в змозі змінити минуле, ми здатні нівелювати лише його наслідки у реальному часі, але змінити своє ставлення до реальності, чим виправити ймовірні помилки у майбутньому, нам цілком під силу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Саме військовий психолог має зробити своєрідне щеплення військовому, яке унеможливить існування соціальної дезадаптації, як факт, поза межами силових структур. Військова психологічна служба потребує змін, і саме ці актуальні перспективи посідатимуть основне місце наших досліджень.

Ключові слова: психологічна адаптація, дезадаптація, військовослужбовці, ЗСУ, УБД, стрес, стресостійкість, адаптаційний синдром, самотність.

PSYCHOLOGICAL MANIFESTATIONS OF MALADAPTATION OF EX-SERVICEMEN IN CIVILIAN LIFE

Abstract. Formulation of the problem. The article is devoted to the manifestations of maladaptation and adaptation of former servicemen to civilian life, the probable prospects that a person will face in the process of socialization to a new, civilian life.

Formulation of the purpose of the study. To indicate modern views on the role and place of military psychologists in law enforcement agencies, to reveal the causes of difficulties and prospects for finding ways to improve the psychological support of reserve servicemen.

Presenting main material. The issue of proper psychological rehabilitation of servicemen is the basis for a successful solution to the problem of maladaptation of the former military to civilian life in the future. We are not able to change the past, we are able to level only its consequences in real time, but to change our attitude to reality, than to correct possible mistakes in the future, we are quite capable.

Conclusions and prospects for further research. It is the military psychologist who must make a kind of vaccination to the military, which will prevent the existence of social maladaptation, as a matter of fact, outside the security forces. The military psychological service needs to change, and it is these current perspectives that will be at the heart of our research.

Key words: psychological adaptation, maladaptation, servicemen, Armed Forces, UBD, stress, stress resistance, adaptation syndrome, loneliness.

Актуальність. Одним з основних завдань нашої емпіричної та наукової діяльності виступає вивчення процесів адаптації та дезадаптаційних механізмів як діючих військовослужбовців Збройних Сил України (далі ЗСУ Авт.), так і звільнених з рядів однострою. Однак саме термін проходження служби в ЗСУ не має задавати рамки надання психологічного супроводу військовими психологами, іншими словами, кваліфікований військовий спеціаліст, звільнений з армії, так само має бути в межах психологічної підтримки держави, на нашу думку не має бути «відірваних та викинутих на призволяще» людей, що віддали частину свого життя на благо (забезпечили теперішнє та майбутнє фізичне існування) народу України. Військово – політичне керівництво держави, тай соціум загалом, почали усвідомлювати, що сильна армія є неодмінною передумовою існування Держави (згідно Конституції України), запорукою її недоторканості, суверенітету та територіальної цілісності [1].

Більш ніж сотні тисяч громадян України пройшли крізь гонило бойових дій на сході нашої держави, не лише визнані учасники бойових дій (далі УБД Авт.) а й інші військовослужбовці, що не набрали повного часу перебування в зоні виконання бойових завдань, потребують психологічної підтримки та соціалізації у цивільне життя. Склалася така точка зору, ніби з явищем ПТСР (пост травматичного стресового розладу), неврозами, дезадаптацією, професійним вигоранням, іншими пограничними психічними розладами, стикаються виключно УБД. Бюрократичний аспект присвоєння учасника УБД залишимо поза межами нашої роботи і залишимо на совісті адміністрації військових клерків, котрі, керуючись буквою закону, навіть деяких безпосередніх учасників Дебальцівської операції, не визнають як УБД. Нажаль панівна пострадянська ментальність і негативне суб'єкт – суб'єктне відношення до людей в силових структурах, визначають стійкий, викривлено – негативний психологічний мікроклімат, чим здебільшого, на нашу думку і зумовлений катастрофічний відтік кадрів зі складу

силових структур та відомств. Питання 50 % вакантних посад у підрозділах, подекуди, є буденною справою речей, заміщення офіцерських вакантних посад взагалі кричуще, є факти перебування однієї людини на 3-4 посадах одночасно! На жаль ситуація в ЗСУ зазнає лиш заглиблення кризи.

Громадяни й суспільство загалом, все частіше зіштовхуватиметься з проблемою дезадаптованих особистостей у цивільному житті. Питанню соціалізації даних особистостей ми й приділимо увагу нашої роботи.

Виклад основного матеріалу. Вивченням проблем ресоціалізації та дезадаптації УБД в межах цивільного життя суспільства, як і проблемою впливу бойових дій на психіку військових займались: В. Еккерт, М. Горовіц [11], у вітчизняній науці всестороннім вивченням адаптаційних процесів, у людей споріднених до військових структур, займались: Н. Шапошник, А. Карачевський [12], О. Кокур [3] З. Комар [4], О. Сиропятов [6], Н. Агаєв, А. Дейко [2], О. Макаренко [5], В. Ягупов [8], Р. Пайовський [13] тощо.

Трактування соціалізації у сучасних психологічних словниках розуміється, як процес засвоєння індивідом соціального досвіду, системи соціальних зв'язків та взаємовідносин, в процесі якої людина набуває усвідомлення, суспільно схвальних форм поведінки, необхідних для нормального життя у суспільстві (переклад з рос. Авт) [7; 392], соціальна дезадаптація, психічний процес протилежний адаптаційним процесам особистості в межах соціуму. Термін «адаптаційний синдром» трактується як – сукупність фізіологічних реакцій організму, що носять захисний характер і виникають у відповідь на сильний та тривалий психоемоційний вплив – стресори) [7].

Військова психологія останніх років активно розвивається у різних напрямках і різних країнах перетворюючись у неодмінний чинник військових конфліктів будь якого виду (особливо сучасних, гібридних авт.). Без застосування сучасних психологічних надбань, ведення війни сьогодні не можливе, і вірогідно, не треба довго чекати, коли

справдиться пророцтво П. Блума від 1991 року: «Прийде час, коли професійний психолог керуватиме військовою організацією» [4; 7].

Військовий, звільнений з лав армії, опиняючись у цивільному житті стикається з відчуттям неоптимальності, його морально – ділові якості не мають бажаного впливу на потенційних роботодавців, тим самим бажана професійна соціалізація «просідає», і часто колишній офіцер, особа що, займалася управлінням та адмініструванням, під командуванням якої була не одна сотня людей, опиняється на соціально низьких посадах (охоронець, водій, вантажник, прибиральник, різноробочий). Найчастіше конкретний професійний фах – відсутній. Скромні намагання влади підняти престиж військових, а особливо УБД, призводять до того, що наявність посвідчення УБД виступає скоріше перепорою, аніж надає якісь перспективи, в організаціях, в яких передбачається робота з клієнтами найчастіше відмовляють, натякаючи на неадекватність та недолугість кандидата на вакантну посаду, -звісно відмовляють, паралельно потискаючи руку, дякують за захист країни.

Питанню реабілітації військових не віддається належної уваги, наприклад: за час служби авторів у ЗСУ 2012-2018 роки жоден з військовослужбовців частин не скористався правом санаторної відпустки, нікому не було надано «АТОшних» відпускних.

Верховною Радою України наприкінці 2015 року було ухвалено законопроект, що передбачає обов'язкову психологічну реабілітацію для військовослужбовців. На даний час відсутня чітка система реабілітації, тим часом експертне співтовариство – висунуло низку зауважень до зазначеної ініціативи, розповідає Наталя Шапошник, учасниця Психологічної кризової служби. Психологи ж критикують саму програму реабілітації. Тендер прописаний під санаторії та профілакторії рекреаційного типу, максимум, що вони можуть дати – це психологічне розвантаження. Основна хиба такої програми полягає в тому, що реабілітація передбачає діагностування певного розладу, додає Н. Шапошник. Однак діагноз може поставити лише лікар-психотерапевт. До того ж, Законом «Про психіатричне здоров'я» громадянам забезпечується презумпція психіатричного здоров'я. На програму реабілітації потрапляють лише з довідкою УБД, психіатричний діагноз у направленні не вказують. Але психологи прогнозують, що згодом на психологічну реабілітацію будуть спрямовувати за показаннями, які прописуватимуться як діагнози – тобто, кожен, УБД, на папері матиме посттравматичний стресовий розлад. Вже зараз 30 відсотків військовослужбовців отримують фальшивий діагноз, щоб взяти відпустку для реабілітації [12].

До питання вивчення професійної соціалізації колишніх військовослужбовців ми підійшли комп-

лексно, нами було проведено дослідження звільнених з лав ЗСУ, опитано 161 респондентів (з яких 51 – офіцери, 52 – молодший командирський склад, 58 – строковики; 50 % опитаних мали бойовий досвід, 70% – мали вислугу років 5 і більше) в межах країни ми отримали наступні результати:

1. Вдало соціалізувалися (на думку опитаних) – 32 осіб (заробітня плата яких вища за середню) причому, зі складу яких 21 особа влаштувалася по знайомству, а не в наслідок власного пошуку чи власних морально – професійних якостей.

2. Загалом адаптувалася (але на думку опитаних шукають ліпші варіанти)– 61 особа (заробітня платня вища від мінімальної, але менша за середню).

3. Вийшли на пенсію – 36 осіб, з яких 27 змушені додатково працевлаштуватися на низько кваліфіковані роботи (охоронець, вантажник, різноробочий тощо).

4. Пагано адаптувалися (на думку опитаних), але не втрачають надію на краще – 37 осіб (отримують офіційний дохід мінімальний, скаржаться на нерозуміння з боку соціуму, тощо)

5. Не пройшли професійну адаптацію – 31 особа (не мають постійного місця роботи, є проблеми із зловживанням спиртними напоями, девіантні прояви поведінки)

Іншим питанням опитувальника було – чи є бажання підписати контракт у силових структурах і за яких умов?

– 113 осіб – не бажають укласти контракт на даний час (лише у разі повномасштабних бойових дій);

– 36 осіб – підписали б контакт, але через певний час, і не у підрозділах, де раніше проходили службу;

– 12 осіб – уклали б новий контракт, але за гуманніших умов (позитивне відношення до підлеглих, наявність розумної бойової підготовки, вирішення питання службового житла тощо).

Ми розуміємо, що вибірка не велика, проблема потребує більш ретельного дослідження, і опитування стосувалася військовослужбовців одного навчального центру, але вивчаючи отримані результати можемо приблизно осягнути реального стану речей.

Зазначаючи симптоми професійно – психологічного вигорання, підтвердили наявність у себе останніх, опитані не лише з категорії дезадаптованих, але найменше їх було в осіб, що вдало пройшли соціалізацію (зокрема професійну); а саме: головні болі, швидку стомлюваність, конфліктність, роздратованість, відчуття несправедливості щодо себе з боку держави та соціуму, підвищена алкогізація, невизнання власної потрібності, погані сновидіння пов'язані із попередньою професійною діяльністю, відрив від соціуму тощо.

ЗСУ середовище специфічне, стресогенне, як і будь-яка силова структура, вимагає наявності психологічної служби, значущість якої має усвідом-

лювати керівництво і командування. На думку Начальника відділення психологічного забезпечення Національної академії Національної гвардії України підполковника Руслана Пайовського, військовий психолог повинен бути відповідальний, тому що він має контролювати багато речей. У полі його зору багато, на перший погляд, дрібниць. На плечах психолога лежить велика відповідальність не тільки за психічний та емоційний стан військовослужбовців, але ще й за їх життя. Темп роботи – високий, доводиться користуватися різним інструментарієм в умовах дефіциту часу, при цьому потрібна висока концентрація уваги аби не допустити помилок [13].

На нашу думку психологічна служба у силових структурах не має займатися вирішенням «факультативних питань» (проведенням службових розслідувань, участю у інвентаризаційних комісіях у неспецифічних напрямків, несенням служби у добових нарядах, керівництвом над прибиранням території, проведенням занять не за напрямком посадових обов'язків) психологічна служба це не «модний атрибут» що відповідає стандартам країн НАТО, а самостійний механізм, що має щільно взаємодіяти із психологами військових комісаріатів, психологами навчальних закладів, тощо. Взаємодія громадянина з психологічною службою не має обмежуватись лише у часі дії контракту; і питанням нівелювання проявів дезадаптації також мають перейматись військові психологи.

А. Карачевський також наголошує, що потрібно розрізняти психологічне відновлення й психотерапію, яка є набагато складнішою й тривалішою. Психолог також зауважує, що ініціативи з реабілітації не мають бути примусовими. «Військовим потрібна психологічна реадaptaція до мирного суспільства. Інколи, звикнувши дуже конкретно вирішувати проблеми, дивуються, що в цивільному житті нічого не змінюється. Це їх не лише бентежить, але й дратує». За статистикою, наразі лише 14 відсотків учасників військових дій на сході України зверталися по психологічну допомогу, причому 65 відсотків із них зробили це з примусу [12].

На даний час, за ідеальних обставин військовий психолог дає рекомендації командирам з приводу кожного військовослужбовця та працює за п'ятьма напрямками. Під час призову солдат він проводить професійно-психологічний відбір. Другий етап – професійно-психологічна підготовка, вона допомагає командирів визначити лідерів, які зможуть зайняти сержантські посади, а також ідентифікувати людей, яким складно адаптуватися та з якими необхідно провести додаткові консультації. Військовослужбовців готують до подальшої служби і розподіляють по підрозділам. Далі йде психологічний супровід службово-бойових завдань. Це один з найбільш тривалих етапів. Психолог вивчає психологічну готовність

військовослужбовців до виконання завдань, ситуації їх службового та побутового життя, спостерігає за поведінкою військовослужбовців, проводить тестування, анкетування особового складу, розмовляє з ними. Наступна сходинка – це вивчення соціально-психологічного клімату. І останнє – це психологічна реабілітація. Цей етап особливо складний і важливий. Виходячи з ситуації в Україні, військовослужбовці, які побували в зоні операції Об'єднаних сил, мають право на обов'язкову та безкоштовну психологічну реабілітацію, відновлення. Психіка людей перебудовується під потреби війни і потребує заново адаптуватись до мирної обстановки та стандартних цінностей суспільства [13].

Незадовільна робота з громадськістю (як пережиток пострадянської ментальності) керівництва соці.інституції держави, армії зокрема, небажання проговорювати негативні складові своєї діяльності (наприклад стану суїцидів у військах та серед ветеранів, смертей через зловживання алкогольними напоями, наркотизація тощо) не сприяє вирішенню зазначених у статті проблем, і не створює, омріяного керівниками та очільниками, ореолу ідеалу. Потрібно навчитись правдиво дивитись на речі, і робити правильні висновки.

Висновки. Питання належної психологічної реабілітації військовослужбовців є підґрунтям вдалого вирішення проблеми дезадаптації вже колишнього військового у цивільне життя, у майбутньому. Ми не в змозі змінити минуле, ми здатні нівелювати лише його наслідки у реальному часі, але змінити своє ставлення до реальності, чим виправити ймовірні помилки у майбутньому, нам цілком під силу. Стадія активного військового конфлікту на сході України триває, політичне керівництво РФ не полишає намірів знищити ознаки державності нашої країни шляхом гібридної війни. Ми, як нація маємо бути завжди на поготові не лише дати гідну відсіч агресору, а й перейти до власних ініціативних дій, армія України має бути сильною, мотивованою, сучасною, а військові психологи мають впроваджувати новітній досвід, професійний хист у свою професійну діяльність та евентуальний функціонал ЗСУ загалом. Потрібно позбавлятися пострадянських шаблонів мислення, навіюваних нам зухвалою пропагандою, будувати командирський корпус з усвідомленням понять честі, гідності, військового лицарства, бойового братерства, професіональності. Необхідно подолати примітивізм мислення, безкультур'я, знищити у межах міжособистісних відносин соромний концепт – «начальник – дурень», стимулювати у громадян самоосвіту та самовдосконалення тощо.

Саме військовий психолог має зробити своєрідне щеплення військовому, яке унеможливить існування соціальної дезадаптації, як факт, поза межами

силових структур. Ще до звільнення зі складу ЗСУ військовий має чітко усвідомлювати варіанти свого подальшого професійного розвитку, він має знати до кого він може звернутись за допомогою, роз'яснен-

нями та професійним супроводом, не переймаючись осуду суспільства. Військова психологічна служба потребує змін, і саме ці актуальні перспективи посідають основне місце наших досліджень.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями. Станом на 1 січня 2014 р. : (ОФІЦ ТЕКСТ). Київ : Паливода А.В., 2014. 64 с.
2. Алгоритм роботи військового психолога щодо психологічного забезпечення професійної діяльності особового складу Збройних Сил України (методичні рекомендації) / Міністерство оборони України, Наук. дослід. центр гуманітар. Проблем Збройних Сил України: [Н.А. Агаєв, О.Г. Скрипін, А.Б. Дейко та ін.]; Київ : НДЦ ГП ЗС України, 2016. 147 с.
3. Коқун О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Остапчук В.В. Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО на етапі відновлення: Методичний посібник. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.
4. Комар З. Психологічна стійкість воїна. Підручник. Київ: Управління та розвиток людських ресурсів, 2017. 184 с.
5. Макаренко О.М., Ходос О.С. Освітній стрес та випереджаюча освіта. Монографія. Київ, 2011. 185 с.
6. Сыропятов О.Г. Медико-психологическое сопровождение специальных операций. Киев : О. Т. Ростунов, 2013. 292 с.
7. Современный психологический словарь / под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. Санкт-Петербург : ПРАЙМ – ЕВРО – ЗНАК, 2006. 490, 6 с. (Научный бестселлер).
8. Ягупов В.В. Військова психологія: Підручник. Київ : ТанDEM, 2004. 656 с. бібліогр. : 623–627
9. Вольнова Л.М. Попередження психологічної дезадаптації поранених у системі соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту пс-ії імені Г.С.Костюка НАПН України*. 2017. Том XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Випуск 15. С. 76–84.
10. Ходос О.С. Складові процеси адаптації військовослужбовців до військової служби. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2015. Том. V: Психофізіологія праці. Експериментальна психологія. Випуск 15. С. 232–241.
11. Horowitz, M.J. & Solomon, G.F. (1975). A prediction of delayed stress response syndromes in Vietnam veterans. *Journal of social issues: soldiers in and afters Vietnam*. Vol. 31, N. 4, p. 67–80.
12. Олійник Є. Чи потрібна військовим примусова психологічна реабілітація? Радіо свобода, 2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27640439.html>.
13. Онопко А. Як воно – бути військовим психологом. Відділ міжнародних зв'язків, інформації і комунікації НА НГУ. 2019. URL: <https://nangu.edu.ua/news/53505-yak-vono--buti-vijskovim-psihologom>.

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy: chynne zakonodavstvo zi zminamy ta dopovnenniamy. Stanom na 1 sichnia 2014 r. : (OFITs TEKST). Kyiv : Palyvoda A.V., 2014. 64 s.
2. Alhorytm roboty viiskovoho psykholoha shchodo psykholohichnoho zabezpechennia profesiinoi diialnosti osobovoho skladu Zbroinykh Syl Ukrainy (metodychni rekomendatsii) / Ministerstvo oborony Ukrainy, Nauk. doslid. tsentr humanitar. Problem Zbroinykh Syl Ukrainy: [N.A. Ahaiev, O.H. Skrypin, A.B. Deiko ta in.]; Kyiv : NDTs HP ZS Ukrainy, 2016. 147 s.
3. Kokun O.M., Ahaiev N.A., Pishko I.O., Lozinska N.S., Ostapchuk V.V. Psykholohichna robota z viiskovosluzhbovtsiamy – uchastykamy ATO na etapi vidnovlennia: Metodychnyi posibnyk. Kyiv : NDTs HP ZSU, 2017. 282 s.
4. Komar Z. Psykholohichna stiiikist voina. Pidruchnyk. Kyiv: Upravlinnia ta rozvytok liudskykh resursiv, 2017. 184 s.
5. Makarenko O.M., Khodos O.S. Osvitnii stres ta vyperedzhaiucha osvita. Monohrafiia. Kyiv, 2011. 185 s.
6. Сыропятов О.Н. Медыко-psykholohycheskoe soprovozhdenye spetsyalnykh operatsyi. Kyev : O. T. Rostunov, 2013. 292 s.
7. Sovremennyy psykholohycheskyi slovar / pod red. B.H. Meshcheriakova, V.P. Zyncheko. Sankt-Peterburh : PRAIM – EVRO – ZNAK, 2006. 490, 6 s. (Nauchnyy bestseller).
8. Iahupov V.V. Viiskova psykholohiia: Pidruchnyk. Kyiv : Tandem, 2004. 656 s. bibliohr. : 623–627
9. Volnova L.M. Poperedzhennia psykholohichnoi dezadaptatsii poranenykh u systemi sotsialno-psykholohichnoi reabilitatsii viiskovosluzhbovtziv. Aktualni problemy psykholohii: zb. nauk. prats Instytutu ps-ii imeni H.S.Kostiuka NAPN Ukrainy. 2017. Tom KhI: Psykholohiia osobystosti. Psykholohichna dopomoha osobystosti. Vypusk 15. S. 76–84.
10. Khodos O.S. Skladovi protsesu adaptatsii viiskovosluzhbovtziv do viiskovoi sluzhby. Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. 2015. Tom. V: Psykhofiziolojiia pratsi. Eksperymentalna psykholohiia. Vypusk 15. S. 232–241.
11. Horowitz, M.J. & Solomon, G.F. (1975). A prediction of delayed stress response syndromes in Vietnam veterans. *Journal of social issues: soldiers in and afters Vietnam*. Vol. 31, N. 4, p. 67–80.
12. Oliinyk Ye. Chy potrebna viiskovym prymusova psykholohichna reabilitatsiia? Radio svoboda, 2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27640439.html>.
13. Onopko A. Yak vono – buty viiskovym psykholohom. Viddil mizhnarodnykh zviazkiv, informatsii i komunikatsii NA NHU. 2019. URL: <https://nangu.edu.ua/news/53505-yak-vono--buti-vijskovim-psihologom>.